

XVII–XVIII. SZÁZADI REFORMÁTUS ISKOLADRÁMÁINK SZEREPE A NEVELÉSBEN ÉS AZ OKTATÁSBAN

Nagy Júlia
Miskolci Egyetem

Az elmúlt évtizedekben az MTA Irodalomtudományi Intézete Régi Magyar Drámatörténeti Kutatócsoportjának munkája során közel négyszáz tanulmány született a hazai iskolai színjátszásról (Nagy, 1998). Meglepő, hogy a drámák komplex vizsgálatával foglalkozó publikációk nagy száma ellenére szinte teljesen feltáratlan maradt az iskoladrámák pedagógiai szerepe. Az iskoladrámák azonban pedagógiai célból létrejött alkalmi előadások voltak, ezért nem lehet a kutatás, feltárás során figyelmen kívül hagyni a nevelési és oktatási szempontokat.

Különböző vallási felekezetekben más-más céllal mutattak be drámajátékot. A katolikusoknál a Ratio studiorum és a ránk maradt drámaelméletek miatt könnyebb a drámajátás okait bemutatni, iskoladráma-történeti monográfiákban ki is tért erre *Kilián István* (1992, 1993) és *Pintér Márta Zsuzsanna* (1993); azonban a protestáns – elsősorban a református – iskolai színjátszás létrejötté és XVII–XVIII. századi megléte máig megválaszolatlan kérdéseket vet fel.

A kálvinista egyházban az 1562-es Egervölgyi hitvallás vallási és erkölcsi okokra hivatkozva betiltotta az iskolai színjátékok tartását (Kiss, 1882. 172–173. o.). A tiltó rendelkezés folytán a XVI. század végétől 1654-ig, *Comenius Schola Ludusáig*, nem játszottak iskoladrámákat. *Bisterfeld* és *Alsted* gyulafehérvári drámáit *Szilágyi Sándor* ismertetése alapján (1886) az udvari színjátszás körébe lehet sorolni. *Comenius*nak a XVIII. század derekáig nem akadt követője az iskoladráma-írásban, bár a *Schola Ludus* előszavában kifejtette az iskoladráma-írás pedagógiai elméletét. Hogyan illeszthető bele a comeniusi nevelési-oktatási elképzelésbe az iskolai színjáték? Hatott-e a kortársakra vagy a későbbi tanárookra ez az elméleti munka? Milyen pedagógiai cél érdekében születtek felvilágosodás-kori kálvinista iskoladrámáink? Milyen a kapcsolat a drámák és a korabeli iskolai tananyag között? Dolgozatomban ezekre a kérdésekre kísérlek meg választ adni.

A comeniusi iskoladráma-elmélet

Comenius Schola Ludusa és annak előljáróbeszéde hitelesítette az addigi protestáns színjátszó gyakorlatot (a debreceni zsinat előtti színjáték hagyományt), s elméleti, elvi alapot

nyújtott a későbbi iskoladrámákhoz. Noha a pedagógus ebben a munkájában részletesen nem foglalkozik a Didactica Magnában kifejtett pedagógiai módszerekkel, egyértelműen a gyakorlati ismeretek szolgálatába állította a drámákat. Az iskola csak „az élet előjátéka”, s nem szabad megterhelni a gyermekeket nehéz életfeladatokkal, minél több gyakorlási lehetőséget kell teremteni, s ennek egyik eszköze a drámajáték. Előljáróbeszédében részletesen kifejtette a színpadi mű előadásának hasznát az oktatásban: a nézők előtt fokozódik az emberi szellem mozgékonyága, önállósága; így könnyebb tanulni, a jól tanulók vagy jó magaviseletűek számára jutalom lehet az előadásban való részvétel és tetszik a szülőknél is.

Comenius szerint az iskoladráma nem irodalmi, hanem pedagógiai alkotás. Mélyen elítéli az ókori színjátékokat és a bibliai témájú darabokat is, amelyeknek szerinte a „céljuk nem más, mint futólagos gyönyörködtetés s a hasznosabb dolgokra fordítandó idő elveszetegetése.” (*Gulyás*, 1935. 102–103. o.) A comeniusi dráma dialogizált tankönyv, melyben az illusztrációt a szereplő diákok jelentik. Ő tehát még szó szerint értette az „iskola”-dráma fogalmát!

A XVII. század derekára a különböző katolikus rendek – elsősorban a jezsuiták – iskoláiban az iskolai színjátékoknak már kialakultak a külsőségei. A barokk formai jegyei a díszletekben, jelmezekben ugyanúgy megmutatkoztak, ugyanúgy a lenyűgözésre, monumentalításra törekedtek, mint a korabeli templomépítészetben vagy a prédikációk meszerűen felépített gondolatmeneteiben (*Szilágyi*, 1989; *Bardi, Knapp és Kilián*, 1999). Kálvinista kollégiumban ilyen fényűző drámajátéknak nem lehetett helye, s *Comeniust* éppen ezért támadták, mert kiállt a jelmezek és díszletek mellett az érdekek fejlesztése érdekében.

A comeniusi drámaelmélet ellentmondása, hogy az iskoladrámát dialogizált tankönyvként fogta fel, így egy elég száraz ismeretanyagot dolgozott fel nagyon részletesen, noha a drámák életszerűségét szerette volna elérni. *Comenius* számára az iskolai színjáték az oktatás egyik lehetséges színtere –nagyon sok diákot akart szóhoz juttatni, sok mindent kimondatni. A drámát viszont szétfeszíti, ha túl sok benne a közlés vagy a szereplő; arról nem is beszélve, hogy éppen a beleélő képességet nem fejleszti, ha nem enged kellő teret a bemutatkozásra! A katolikus iskolák drámáiban például ebben az időben a kóruson kívül általában csak 5–15 diák szerepelt, ők viszont elegendő teret kaptak a játékra, a beleélésre. Egyedül néhány német jezsuita dráma programjában találtam 100 fő feletti szereplőlétszámot (*Szarota*, 1979), de a diákok nagy része itt is a táncosok, énekesek, vagy a prózai kórus tagjai között kapott helyet. *Comenius* számára azonban fontos, hogy legalább egy-két mondat erejéig minden diák „főszereplő” legyen a drámában, amivel a jó tanulókat jutalmazza, a rosszabbakat biztatja – s mivel minden diák kap bemutatkozási lehetőséget, így mindegyiket megajándékozza a szereplés élményével.

Comenius nem oldotta meg az idő kérdését, az előadásokat hosszú órákra tervezte. A nézők azonban nem szeretik a túl hosszú darabokat, nem lehet ugyanis három-négy órán át folyamatosan odafigyelni. Mivel *Comenius* elvetette a komédiázást, a katolikusoknál közkedvelt közjáték vagy a mimus sem oldhatta fel a dráma feszítettségét a felvonások között. Nem vette tehát figyelembe a befogadói oldal igényeit, csak azt, hogy mit jelent a gyerekek számára a szereplés. Ugyanez a probléma a XVIII. század derekán újraéledő

iskolai színjátékok kapcsán is jelentkezett: minél több diáknak meg kellett adni a szereplési lehetőséget, de ugyanakkor nagyon szűkek voltak az időkeretek!

A XVIII. századi református iskoladrámák szerkesztési elvei sokban megegyeznek Comenius ilyen irányú elképzeléseivel. Inkább tanítóak, mintsem szórakoztatók, s a témákban is úgy válogattak, hogy az vagy a tananyaghoz, vagy az iskola mindennapjaihoz kapcsolódjék (ld. 1. táblázat). Noha a XVIII. századi református darabokat elhamarkodott lenne közvetlenül a comeniusi darabokból származtatni, érdekes összevetni, hogyan, milyen hatásokra változott az iskoladráma fogalma a XVII–XVIII. század folyamán kálvinista iskoláinkban, s hogy egyes motívumok miképpen jelentek az 1600-as évek derekán író külföldi, de a magyar viszonyokat reprezentálni kívánó pedagógusnál, Comeniusnál, s hogyan későbbi „követőinél”.

1. táblázat. A protestáns iskoladráma-témák szerepe az oktatásban és nevelésben a XVII–XVIII. században

	Iskolai témájú drámák	Mesterségvetélkedések	Halállal foglalkozó drámák	Bibliai drámák	Antik-mitológiai témájú darabok
Főbb típusok	– az iskolai tananyagot feldolgozó darabok – az iskolai életet bemutató drámák		– haláltánc-drámák – a Mennybe való bejutásról szóló dráma	ószövegségi témák	– Aeneaszról szóló drámák – egyéb „klasszikus” témák
Színjátészó évfolyamok	alsó évfolyamok	alsó évfolyamok	alsó évfolyamok és a poétai osztályokban tanuló diákok		poétai osztályok
Kapcsolat más irodalmi műfajokkal	– exameni versek – Gergely napi versek	– a diákélet dicséretéről szóló versek – exameni versek	– haláltáncok – temetési énekek – halotti búcsúztató versek – halottbúcsúztató dialógusok	– gyülekezeti énekek – zsoltárok – Biblia	– prozopiciós versek – antik művek
Első szöveg	1637. – Gyulaféhvár; 1767. – Ekel	XVIII. század második fele – Ákos	1772. Ekel; 1785. Debrecen	1667. – Nagybánya; 1703. – Nagyenyed	1770-es évek – Marosvásárhely; 1784. Losonc
Pedagógiai cél	az iskolai élet és a tananyag bemutatása	a diákélet dicsérete	a halottbúcsúztató műfaj begyakorlása, „a halál előtt mindenki egyenlő”	ünnepi előadások	az antik mitológia gyakorlása a verstan gyakorlása
Példák	Az ABC harcáról A leendő műzsákat ...	Komédia egynémely mesterségről	Bökényi János: A Halál beszélgetése	Bökényi János: A tékozló fiú	Ákáb István: Dido királynénak Aeneasszal...

XVIII. századi református iskolai színjátékaink

Iskolai tárgyú színdarabok és mesterségvetélkedések

A református iskolai színjátékok XVIII. századi újjáéledése több szempontból is szükségszerű volt. Egyfelől a katolikus színjáték hatalmas nézőközönséget vonzott, köztük számos protestáns nézőt is. Mivel a protestáns hívó csak nagyon ritkán ment el katolikus misére, a katolikusok az előadásokat használták fel a térítésre, s a Historia Domusok szerint gyakran eredményre is jutottak előadásaikkal (*Kilián*, 1993). A viszontválasz csak az lehetett, ha a kálvinisták is előadtak néha egy-egy drámát. Másfelől a XVIII. század derekán egyre nagyobb számban éltek meg a diákok a magyar nyelvű kultúra hiányát, s keresték a megoldásokat. A megoldáskeresés állomásait jelezheti a kéziratos diákversgyűjtemények tartalmi összetételének változása a század folyamán, a diákönképzőkörök születése, vagy a magyar tudományos, történelmi és irodalmi munkák számának változása. Ebbe a folyamatba kapcsolódik bele a kálvinista iskolai színjáték, amelynek egyik mozgatórugója – a katolikusok sikerét látva e témában – éppen az anyanyelvi kultúra megteremtése.

Természetesen pedagógiai okok is közrejátszottak az iskoladráma újjászületésében: a kálvinista iskolákban is szokásban voltak ugyan a nyilvános examenek, declamatiók és egyéb előadások, de ezek nem kötötték le eléggé a szülőket, szükség volt egy olyan szereplési lehetőségre, amely a szülőknél is érdekes és a diákok számára is építő jellegű – ez volt az iskolai színjáték.

A kálvinista színjáték hagyománya a népiskolákból indult ki, 1760 körül jelent meg a középszintű oktatásban, majd a 70-es években a kollégiumokban is elterjedt. Ez azt is jelenti, hogy a hazai népi kultúrából és az iskolai életből (pl. a Gergely-napi szokásokból) eredeztethető a kálvinista dráma (*Varga*, 1995).

Az iskolai élet bemutatására már *Comenius* is külön fejezetet szánt iskoladrámasorozatában, nem mondható véletlennek tehát, ha a XVIII. században éppen a sárospataki kollégiumban és partikuláiban vált kedvelté az iskolai élet mindennapjait, illetve a tananyagot feldolgozó drámák bemutatása, amelyeket vizsgák alkalmával, a poéták búcsúzásakor vagy Gergely-napkor adtak elő. A pedagógiai cél a nézők, szülők meggyőzése volt arról, hogy a gyerekeket taníttatni kell, illetve hogy diáknak lenni szebb minden mesterségnél.

Comenius a *Schola Ludus* IV. részében foglalkozik az iskolai élettel. Az első felvonásban bemutatja az értelmiségi foglalkozásokat, a nótáriust, térképészt, nyomdászt, könyvkereskedőt és könyvtárost, majd a következő jelenetben a bírót és a másolót. Ezután tér rá az alap- és középszintű oktatás részletezésére. A II. felvonás 4. jelenetében az iskolamester általános felvilágosítást ad arról, hogy a diákok mit tanulnak az iskolában (említi a humán tudományokat, irodalmat, teológiát, nyelveket stb.). A következő jelenetben a *Didacticus* lép színre, aki az oktatás-nevelés fontosságáról beszél. A III. felvonásban a *Litterator togatus* segítségével ismeri meg a király, hogy a *praeceptor* hogyan tanítja a triviális osztályok diákjait. A *Vestibulum*, *Janua* és *Atrium* tankönyvekre épülő oktatást a IV., utolsó felvonásban láthatjuk, de ez a tanító hosszú monológjaitól túlzottan

vontatottá válik. Itt látványosan lemond a szerző a „szépírói” önmegvalósításról, hogy pedagógiai szakíróként szabadabban fejthesse ki elméletét.

A XVIII. századi szerzők a hasonló formákat már sokkal játékosabban alkalmazták: az iskolapadok a tanítóval együtt kikerültek a színpadról. Ki kellett találni, hogy a kisdíákok tudását hogyan lehet megjeleníteni a színpadon úgy, hogy a gyerekek a gyakorlatban mutathassák be a tudásukat, de ne legyen megterhelő számukra az előadás, élvezzék azt; ugyanakkor a szülők is meg legyenek elégedve az iskolai képzéssel. Azt kellett a színpadra állítani, amivel a kisdíákok foglalkoztak: az írás, a latin nyelv vagy a mesterségek kézenfekvő témák voltak a drámához. Ezekből az „izgalmas és szórakoztató” témakörökből kellett olyan munkát készíteniük, ami a diákok és a szülők számára is építő lehetett. A megoldás: összeugrasztani a betűket, szófajokat, vagy éppen a mestereket, hogy megvívjanak elsőbbségükért. Ez egyfelől oktató célú: minden betűről tudni kell, hogyan néz ki, minden szófajnak elhangzik a definíciója, minden mester bemutatja az eszközeit – másfelől szórakoztató, mivel a vita hevében (ami önmagában is mosolygásra készített, mert önhietségük miatt ostobaságokon vitatkoznak a figurák) nem a legfinomabb kifejezéseket vágják egymás fejéhez a szereplők. A comeniusi elvnek ez már teljes egészében ellentmond! (Nagy, 1997)

Az A.B.C. *harcáról* (Varga, 1989. 1327–1342. o.) szóló darabban például a következőkből fakadtak az ellenségeskedések. Kapálás közben B ebédkor kevesellte a neki járó galuskát, s ezért megorrolt A-ra. Kettejük vitájának eldöntéséhez csatlakozott a többi betű is. Az A győzelmével ér véget a színjáték, aki a többi betűt láncra fűzte, s büntetésül ábécérendben kell sorakozniuk az idők végezetéig. A szerző úgy igyekezett felépíteni a darabot, hogy a diákok számára tanulságot szolgáltatthasson, s szemléltesse az ábécével küszködő kisdíákok számára a tanult anyagot. Nem az volt a fő cél, hogy sok-sok információval tömjék tele a nézők fejét, de kifejező érzékletességgel és játékosan elhangozhatott mindannak a vázlata, amit a kisdíákok a vizsgák alkalmával számon kértek.

Hogyan lehetett megoldani, hogy sok diák szerepelhessen egy ilyen drámában? A mesterségvetélkedésekben annyi mestert bemutathattak, ahány diákot szerepeltetni akartak, arra kellett csak ügyelni, hogy lehetőleg humoros legyen a szereplők vitája. A *Játék a beszéd nyolc részéről* című darabban a szereplők számát a közjátékokkal, illetve *Larvatus* alakjával bővítette a szerző, az A.B.C. *harcáról* szóló színelőadáson pedig a létszám a betűk katonáival bővült: az ábécében legalább 25 betű szerepel, mindegyik „veszedelmét” külön-külön megkaphatta egy-egy diák. Mivel szórakoztató, komikus megjegyzések bőven előfordultak a betűk veszedelmeiben, a nézők számára nemhogy unalmasak nem lehettek, de még harsányan kacaghattak is.

Szintén szoros kapcsolatot mutatnak a *Schola Ludus* IV. fejezetével az iskolai életet bemutató darabok. Cél: a szülők meggyőzése, hogy gyerekükkel akkor tesznek jót, ha iskolába adják. A történetek egy fő szálon futnak: egy-egy helyzetképet vagy példázatot jelenítenek meg arról, miért jó a gyerekeknek az iskolában. Ehhez kapcsolódnak *Larvatus* megjegyzései, aki a fennkölt témát durva humorával szórakoztatóvá teszi. Az *Iskolajáték a tanulóéletpályára való törekedésről* című műben például a múzsák serege a tanultság előnyeiről próbálja meggyőzni a szülőket (Varga, 1989. 1247–1265. o.). Példaként *Saturnus* és fia, *Jupiter* történetét mesélik el. *Saturnus* a gyorsan eltelő idő jelképe, aki elpusztítja azokat a gyerekeket, akiket nem engedtek idejében iskolába, mivel tu-

datlanok maradtak és „nem folytathatták lelki életüket”. Azért, hogy még inkább kedvet adjanak a szülőknek, a példázat után egy családi jelenetet ábrázol a darab, amelyben az apa iskolába küldi fiait, hogy legyen belőlük valaki.

A *Schola Ludus* IV. része bemutatja az iskolai életet, s hogy mivé válhat az ember, ha tanul. A téma és a funkció a XVIII. században is megmaradt, csak éppen tartalmilag átalakult. Ábrázolták az iskolai életet, csak hogy az iskolán kívüli eseményekben, ábrázolták a tananyagot, de nem praeceptorai didaktikussággal; s ábrázolták, mivé válhat, aki tanul, de inkább úgy, hogy mivé nem lesz az ember, ha mesternek áll.

Bibliai témák

Nagyon kevés, összesen öt magyar nyelvű bibliai tárgyú református dráma maradt ránk a XVIII. századból. Ezeknek igen szűrt hely- és időbeli megoszlásából arra lehet következtetni, hogy a Bibliából merített tárgyválasztás erre az időszakra szinte teljesen háttérbe szorult (*Demeter*, 1995).

A református iskolákban újszövetségi alakokat a vallás előírásai szerint nem jelenítettek meg, betlehemesek, passiók a református liturgiában nem szerepelhettek. Az egyetlen újszövetségi darabban, *A tékozló fiúban* sem szerepel a példabeszéd elmondója, Jézus, csak magát a történetet vitték színre. A klasszikus irodalom tanításával a felsőbb évesek számára inkább az antik-mitológiai témájú munkák válhattak érdekessé, az alsóbb osztályok számára pedig a már említett, az iskolai élethez kötődő darabok.

A pedagógiai célszerűség a ránk maradt bibliai darabokban is megfigyelhető. A Zsuzsanna históriáját feldolgozó darabban például csak a bírósági jelenetet mutatja be a dráma, azaz a diákoknak érvelniük és tanúskodniuk kellett a színpadon – ugyanúgy, mint az iskolákban rendezett nyilvános vizsgák és viták alkalmával! *A tékozló fiú* történetében az ifjú hazatérve szembesül azzal, hogy mindenkit megbántott, a szülők iránti szeretet a dráma mondanivalója. Holofernes a hazáért való önfeláldozásra nevel, Egyiptomi József pedig a megbocsátásra, a testvéri szeretetre. Feltűnő, hogy a jezsuitáknál is ezek a legkedveltebb drámatémák, valószínű, hogy a bibliai tárgyú drámák esetében legtöbbször átvételről van szó (*Staud*, 1984–1994).

„Az oltáron veled áldozott az halál”

A XVIII. század utolsó negyedében a katolikusokhoz hasonlóan a retorikai és poétikai osztályok tananyagához alkalmazkodva a református iskolákban is felszaporodtak a klasszicista típusú tragédiák és komédiák, noha a drámáról nem minden iskolában tanítottak. A XVII–XVIII. században a legtöbb helyen még *Molnár Gergely* Grammatikáját használták (*Tóth*, 1982), amely egyetlen mondatban foglalja össze a kifejezési módok tárgyalásakor mindazt, amelyet szerinte a drámáról tudni kell: „*Dramatica, ubi aliae Personae loquentes introducuntur. Ut sunt: Comoedia, Tragedia, Ecloga, Satyra.*”¹

¹ „A drámai mű az, amelyben különböző beszélő személyek jelennek meg. Így van komédia, tragédia, ecloga, Szatíra.” – *Molnár Gergely*: Elementa Grammaticae Latinae Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, expraecipuis Grammaticorum Praeceptis a Gregorio Molnar contracta.... *Claudiopoli*: Apud Michaellem Szentel Veresegyhazi, Anno M. DC. LXXX. (Ford. *Kilián István*)

Losonczy István *Artis Poeticae Subsidiium* című munkájában sincs részletesebb definíció: „*A modo tractationis Dramaticum, v. Exegeticum. 1. Dramaticum est, quod sub fictis personis rem narrat, vt sunt: Comoedia, Tragoedia, Bucolica. 2. Exegeticum, quod rem exponit sub ipsius Poetae persona. Ut: Historicum. Epistolicum &c.*”² Mint ahogy a vers csak forma náluk, amely felöltözteti az igazságot,³ a drámának is hasonló funkciót szának: az értekezés egyik formája. Ebből a definícióból fakadhat, hogy a kezdeti református és unitárius iskolai színjátékok nem történetet mesélnek el, hanem egymás mellé rendelt dialógusok, certamenek: így kívánta a szerző kifejezni a véleményét. Ezt a drámafelfogást követte Comenius is, hiszen a *Schola Ludus* is dialógusokba foglalt tankönyv. Az *Institutiones ad eloquentiam. Pars II. Quae Institutiones Poeticas complectitur* című tankönyv (1777) foglalkozik először részletesen a dráma műnemével. Ez elsősorban a klasszicista francia drámaelméletre épít, tehát az antik mitológiai témájú tragédiákat és a molière-i komédiát javasolja bemutatásra. A comeniusi drámaformát ekkor viszont már nem említi a könyv!

Mint ahogy a *Schola Ludus V.* része a középiskolai és az akadémiai szintű képzést is bemutatja, a XVIII. századi praeceptorok is törekedtek erre. Mivel a diákok erkölcsi és szellemi fejlődése szempontjából előnyös az iskolai színjáték, a nagyobb diákokkal is adták elő drámajátékot. Azonban itt is ugyanaz tapasztalható, mint az iskolai életéről szóló darabokban: iskolapadok és szigorú professzorok helyett a tananyagot mutatták be a diákok. Ezeknek egyik csoportját képezik azok a darabok, amelyekben a Halál beszélget áldozataival. Az ilyen drámákban szembesítik a Halált a legfontosabb társadalmi típusokkal, bemutatják, hogy a halál előtt mindenki egyenlő. A Halál és a haldokló párbeszédeiben (akárcsak a hasonló szerkezetű halottbúcsúztató dialógusokban) a Halál rengeteg fufanggal és gonoszsággal csábítja áldozatát arra a tetre, amitől meghalhat. A haldokló kezdetben nagyon magabiztos, majd rájön, hogy a Halál becsapta, éppen őt szemelte ki áldozatául. Könyörögni kezd az életért, de a Halál hajthatatlan. *Bökényi János A halál beszélgetése* című iskoladrámájában is ilyen felépítésűek az egyes jelenetek (Varga, 1989. 401–417. o.). Különösebb kapcsolat nincsen az egyes dialógusok között, a Halál szép sorjában lekasabolja az áldozatait. A koldust a szegénysége miatt, a menyecskét pletykásságáért, a katonát gögössége miatt, a részegeket részegségükért, stb. *Bökényi* a darab végén lévő Adhortatióban (buzdítás) ugyanazt a következtetést vonja le, mint amit a halotti búcsúztatókban olvashatunk: „*Az Halalt mindenkor készen kéne várnod, | Mert ha itt jól elsz, bizonynal meg bánod.*” (Varga, 1989. 414. o.)

Háló Kovács József Csak a Test a halálé című drámájában felsőbb hatalmak beszélgetnek a földi halandók sorsáról (Varga, 1989. 243–295. o.). Ugyanez több latin nyelvű halotti búcsúztatóban is előfordul. Az egyikben Páter revocat könyörög Libitinának, hogy húzza ki a holtak névsorából Jósza János nevét, de Libitina hajthatatlan.⁴

² „Az előadás, úgymint dráma vagy exegézis módjáról. A dramatikus mód azt jelenti, hogy fiktív személyek adják elő a történetet, és eszerint van komédia, tragédia és bukolika. Az exegetikus mód azt jelenti, hogy maga a költő személye adja elő a dolgot, ilyen a hisztorikus és episztolikus mű.” (Losonczy, 1769. 22. o.)

³ *Institutiones ad eloquentiam. Pars II. Quae Institutiones Poeticas complectitur.* Weber kiadásában, Pozsony, 1777. 33. o.

⁴ Sárospataki Ref. Nagykönyvtár. Kt. 1124. 199. vers

Ákáb István Didó és Éneásában (Varga, 1989. 1071–1125. o.) és *Szathmári Paksi Sámuel Elvádolt ártatlanságában* (Varga, 1989. 1021–1071. o.) a Halált Írisz személyesíti meg. Antik istenek a dialógusos halotti búcsúztatókban is megjelennek, az egyik ilyen szövegben *Mercurius* beszélget *Nicolai Pál* lelkével.⁵

A legérdekesebb kapcsolat a haláltánc-drámák és a halotti búcsúztatók között a *Szathmári Király József* halálára írott búcsúztató és annak további sorsa. Ez a sárospataki jurátus Pesten német katonák áldozatául esett, 1776 márciusában temették. Halálára egy hagyományos, nagyon hosszú halotti búcsúztatót írtak, s ezen kívül egy dialógust, melyben a diák *Szent Péterrel* beszélget.⁶ A 152 soros kézirat elején *Szent Péter Szatmári* halálának körülményeiről érdeklődik. A jurátus elmeséli, hogy Pesten farsangkor Kolbacher udvarában a német és a magyar polgárok összetűztek valamin, s végül tettelességre került sor. A magyarok fölénybe kerültek, a németek meghátráltak, néhány magyar diák azonban beletüzesedett a harcba, s megtámadták a német polgárok házait. Ezek bosszút esküdtek, katonákkal árasztották el a várost, mindenkit ellenőriztek. A katonák minden éjjel mulatoztak, míg a magyarok ki sem mozdulhattak otthonról. Egyik este az egyik katona részegen lelőtte a társát. A magyarokon akarták megbosszulni, s szegény *Szatmári* vált az áldozatukká. Összeverték, börtönbe hurcolták, ahol nem engedtek hozzá orvost, s ezért belehalt sérüléseibe.

Született ennek a dialógusnak egy katolikus változata is,⁷ amely teljes egészében tartalmazza a pataki szöveget, de miután a diák elmondja a történetét, *Szent Péter* megkérdezi tőle, hogy katolikus-e, mert a Mennybe ő csak katolikusokat engedhet be. *Szatmári* erre szomorúan elkullog a Menny kapujából. Erre Debrecenben született egy református válasz, amely magába foglalja az előző két változatot, de az elvarratlan szálakat kiteljesíti.⁸ A Mennyből kirekesztett *Szatmári* visszamegy *Szent Péterhez*, aki előbb elcsodálkozik ezen a vakmerőségen, de végül meghallgatja a diákot. *Szatmári* vallástétele szinte pontról pontra megegyezik a református katekizmus válaszaival.

Szent Péter következő kérdése, hogy betartotta-e *Szatmári* a vallás törvényeit. Erre következik az igazi visszavágás a katolikusoknak: a diák közli, hogy azt a hitet vallotta egész életében, amelyet *Péterék* hirdettek Rómában, nem tett semmit hozzá. Szemmel láthatóan ezzel hatott a kapusra, mert elmegy megkérdezni *Jézust*, hogy beeresztheti-e a jurátust. A következő részben egy harmadik szereplő, a Poéta veszi át a szót, elmondja, hogyan néz ki a Mennysország, s hogy Jézus örömmel fogadta a pataki diákot.

A haláltáncok és halállal kapcsolatos drámák előadása során tehát a diákok gyakorolták a halotti búcsúztató-írást; ismételték a teológia halálra vonatkozó gondolatait; s jó lehetőség volt a társadalom különböző rétegeinek a bemutatására is (*Angyal*, 1934).

⁵ Sp. Ref. NKt. Kt. 1124. 62. vers

⁶ Sp. Ref. NKt. Kt. 854. [Hagyományos búcsúztató:] 227–240. o. [dialógus:] 240–244. o.

⁷ OSzK. Quart. Hung. 1544.

⁸ Borsod Abaúj Zemplén Megyei Levéltár. A minorita rendház anyaga XII – 2 Fs 2 No 3. 1. dob. 3.; ill. Debr. Ref. NKt. R. 475.

Antik-mitológiai témájú darabok

Demeter Júlia megállapítása szerint a XVIII. századi iskolai színjátékok legtekintélyesebb része az antik mitológiához köthető (*Demeter*, 1995). A *Varga Imre* (1989) által közölt protestáns iskoladrámák között 12 ilyen református darab van, ebből hét tragédia, a többi certamen (vetélkedés). Ez utóbbiak az alsóbb osztályokban vagy az első poétai osztályban voltak kedveltek, az erények és bűnök, a víz és a bor vetélkedései, ahol mindig egyértelmű, hogy mely szereplők lesznek a győztesek (*János*, 1993). Érdekesebb a tragédiák nevelő-oktató funkciója. A református iskoladrámák többsége, mint láttuk, nevelési, meggyőzőési eszközként szolgált. A tragédiákról ugyanezt nem lehet elsőre elmondani, hiszen szerelmi, emberi tragédiák feldolgozásai. Miért állítottak színre akkor tragédiákat is a református iskolákban?

A választ a poétai osztály tananyagában kell keresni. Ekkorra a diákok már ismerték az antik mitológiát, s a történetek emlékezetben tartására többször meg is kellett verselniük egy-egy ilyen témát. A diákok számára a legkedveltebbnek azok a prozódios versek tűnnek, amelyek az Aeneis eposz epizódjait dolgozzák fel, például a megható Didó történet. A témát *Csokonai* is megverselte *Didó Aeneastól való búcsúzása* címmel, de több hasonló témájú prozódios verset is találtam a korabeli kéziratok tanulmányozásakor.⁹

A karthágói királynő történetét feldolgozó iskoladrámákban több olyan jelenet szerepel, ahol Didó egy-egy megható monológban, többféle formában is elmondja az átkát és fájdalmát. Felismerhető az iskolai feladatra írt versek hatása, hiszen ezek a tragédiák verstanilag nagyon változatos formájúak, míg a többi református dráma általában felező 12-esekből épül fel. Előfordulhat, hogy a szerzők kimondottan törekedtek arra, hogy sokféle versformát használjanak, de még valószínűbb, hogy ez a változatosság inkább kompilációnak köszönhető. A pataki kollégiumban tavasszal minden szerdán és szombaton gyakorlás céljából előadást tartottak a poéták, tehát viszonylag sok iskolai színjátéknak kellett akkoriban születnie. Az egyik ilyen alkalommal mutatták be *Ákáb István* (1756–1786) darabját (*Varga*, 1989. 1071–1125. o.). Elképzelhető, hogy *Ákáb* a tanítványai munkáiból is vett át részleteket, vagy egyszerűen összeszerkesztette a diákok alkotásait. A losonci Didó dráma *Szászi János* saját szerzeménye volt valószínűleg, de a drámában található betétek azt bizonyítják, hogy ismerte az ilyen témájú prozódios verseket és felhasználta azokat (*Varga*, 1989. 481–503. o.). Mint ahogy a diákok is átvettek egymástól formákat, sorokat, versszakokat a versírás során, a tanítók is merítettek ebből a forrásból – természetesen az oktatás segítésére. A tragédiák ennek bizonyítékai.

Az iskolai előadások

Az iskolai színjáték egyik funkciója az oktatás segítése, másik a szórakoztatás. A drámaírónak jobbára két lehetősége volt a szórakoztatásra: komikus betéteket tehetett a drámába (ezért olyan gyakori Morió szerepeltetése); a másik lehetőség a színpadkép változa-

⁹ Például: OSzK. Oct. Hung. 496. 9–11. o.

tossága, a mozgalmasság volt (*Kindermann*, 1959a. 1959b). A drámaírók kezdettől fogva tisztában voltak ezzel, már *Comenius* is. Gondoljunk csak arra, hogy a Schola Ludus minden szereplője kezében ott van az attribútuma, így változatos a színpad képe, a szereplőcserék során sokszor megváltozik még ez a színes színpadkép is. Zene szól egy-egy felvonás végén – ezek mind-mind olyan megoldások, amelyek a változatosságot, a szórakoztatást szolgálják. Ezt a hatást erősíti, hogy a kerettörténet szereplőinek sokféle lehetősége nyílik a szó legszebb értelmében való játékra, a gyermekek kreativitása, improvizációs képessége nagy teret kaphat, bár láttuk, hogy a mellékszereplőknek viszont nincs beleélési lehetőségük. *Comenius* nagy teret engedett annak, hogy a színpadkép hasson a nézőkre. A IV. fejezetben, az iskola bemutatásakor egész tantermet rendezett be a színpadon, miután a király a tróntermében tárgyalt a tanácsosaival. Leírta, mikor kellett előre, hátra menni a színpadon, mikor kellett zenének szólni, s nem felejtette el sohasem leírni, hány szereplőnek kellett a színpadon tartózkodni.

A XVIII. századi szerzők is törekedtek a változatosságra, még ha nem is utaltak rá. A közjátékok egyik legfontosabb funkciója például a színpad rendezése volt, ezzel kötötték le a nézők figyelmét. Ha a közjátékok esetlegesen hiányoznak, akkor is legtöbbször egyértelmű, hogy ugyanazon a színen nem játszódhatnak egyes jelenetek. A losonci *Nasonak számkivetése* című darabban például az első színhely a császár palotája vagy egy tárgyalóterem, ahol *Ovidius*t elítélik, a másodikon az istenek a költő szomorú sorsán sópáncsognak és a döntés megváltoztatását kérik, ezután *Ovidius* valahol az utcán kerek. A költő Losoncra megy, ahol a diákok nagy örömmel fogadják. „*Ovidius*nak bort hozatnak a diákok” – olvassuk a rendezői utasításban! A költő leveleit a nótárius szintén egy másik színhelyen olvassa el. A költő felesége végül a császárhoz fordul, ugyanazon a színen, ahol az első jelenet játszódott, majd a losonci iskolában a diákok búcsút vesznek a hazatérő költőtől. A színtér tehát változatos, s a különböző színhelyek ábrázolásához többféle díszlet is kellett (*Varga*, 1989. 503–547. o.).

Túl sokat nem tudhatunk arról, milyen lehetett a színpad képe. Míg a jezsuitáknál minden jelenetet megterveztek, addig a református darabok díszleteiről nincsenek adataink. Ugyanúgy nincs a jelmezekről sem biztos forrásunk, csak utalásokra támaszkodhatunk. *Ákáb* Didojában például *Cupido Julius* képében jelenik meg *Dido* előtt, ami valószínűsíti, hogy álarcot kellett viselnie, viszont nem tudjuk, hogy kik készítették a jelmezeket és díszleteket. Feltételezhető, hogy a diákok részt vettek ebben a munkában, ami a gyermekek kreativitásának és a kezűgyességnek a fejlesztésében mindenképp szerepet játszhatott (különösképp így van ez az iskolai tárgyú daraboknál és a mesterségvetélkedéseknél!).

Összegzés

A magyarországi protestáns iskolai színjáték több szempontból kiaknázható forrása még a magyar és nemzetközi neveléstörténeti kutatásoknak is. Nem felejtendő el, hogy noha a magyar irodalomtörténet *Comenius*, a cseh-morva testvér darabját, mint az első magyar református iskoladramát vizsgálja; de európai jelentőségű. Nem véletlen, hogy már a

XVII. században újból kiadták, s több nyelvre lefordították a drámasorozatot. A magyar Comenius-kutatás ebben még adósa a kutatóknak, csak néhány részlet olvasható jelenleg magyarul is. Következő lépésekként meg kellene vizsgálni, hogy hogyan alakult külföldön a protestáns iskolai színjátszás, fel kell mérni, hogy ugyanazon pedagógiai elképzelések hatottak-e a külföldi gyakorlatban, mint a hazaiakban. Szinte minden, az iskoladrámákkal kapcsolatban fellelhető adatot közzétett már a drámatörténeti kutatócsoport. Hasznos lenne összehasonlítani, elemezni ezeket különböző pedagógiai, didaktikai szempontok alapján is.

A régi diákok olyan korban vittek színre magas szintű ismeretértékű irodalmi darabokat, amikor az emberek többsége még olvasni sem tudott! Az iskolai színjátékokban a szélesebb társadalmi rétegek számára vihettek színre irodalmi alkotásokat, így azon felül, hogy a diákok gyakorolták a tananyagot, szokták az emberek előtti szereplést, az iskoladráma ürügyén és révén mód nyílt a magasabb szintű kultúra szélesebb körben való terjesztésére is. A formális iskolai rendezvényeken nemcsak szórakoztatást nyújtó alkalom tehát az iskoladrámák előadása, hanem maga is igen fontos eszköz a kultúra világának társadalmi kitárulkozásához.

Irodalom

- Angyal Endre (1934): *Theatrum mundi*. Kir. Magyar Egyetemi nyomda, Budapest.
- Bardi Terézia, Knapp Éva és Kilián István (1999): *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*. Enciklopédia Publishing House [h.n.].
- Bayer József (1987): *A magyar drámairodalom története. A legrégebbi nyomokon 1867-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bernáth Lajos (1901): Protestáns iskoladrámákról. *Protestáns Szemle*, 3. sz. 383–395.
- Bernáth Lajos (1901): Protestáns iskoladrámákról. *Protestáns Szemle*, 4. sz. 475–490.
- Bernáth Lajos (1901): Protestáns iskoladrámákról. *Protestáns Szemle*, 5. sz. 573–588.
- Bernáth Lajos (1901): Protestáns iskoladrámákról. *Protestáns Szemle*, 6. sz. 745–756.
- Bernáth Lajos (1903): *Protestáns iskoladrámák*. Budapest.
- Demeter Júlia (1995): Az iskolai színjáték elvilágiasodása. A magyar nyelvű piarista és protestáns komédia. In: Cs. Varga István és Vilcek Béla (szerk.): *Irodalomtörténet, irodalomértés*. – ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest. 53–97.
- Demeter Júlia (1998): „Játékunkból víg oktatást vegyetek...” (A magyar nyelvű komédia a 18. század második felében). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102. 3–4. sz. 337–356.
- Gulyás József (1935): Comenius Schola Ludusának előszava. *Sárospataki Református Lapok*, 40. 18. sz. 102–104., 19. sz. 109–110., 21. sz. 118–119., 23. sz. 132.
- János István (1993): Thetis és Lyaeus (A bor és a víz vetélkedése). In: Pintér Márta Zsuzsanna és Kilián István (szerk.): *Az iskolai színjáték és a népi dramatikusság hagyományok. A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*. Ethnica, Debrecen. 81–86.
- Kilián István (1992): *A minorita iskolai színjáték a XVIII. században. Elmélet és gyakorlat*. Argumentum, Budapest.
- Kilián István (1993): *Iskolai színjátékaink témarendje: Reprezentatív jezsuita minta és teljes piarista felmérés alapján*. Akadémiai doktori értekezés. MTA kt. D. 16666.

- Kindermann, H. (1959a): *Das Theater der Barockzeit*. Otto Müller, Salzburg.
- Kindermann, H. (1959b): *Das Theater der Renaissance*. Otto Müller, Salzburg.
- Kiss Áron (1882): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Franklin Kiadó, Budapest.
- Kovács Endre (1962, szerk.): *Comenius Sárospatakon. Comenius Sárospatakon írt műveiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Losontzi István (1769): *Artis Poeticae Subsidiium*. Landerer Kiadó, Pozsony.
- Nagy Júlia (1996): *Szathmári Király József beszélgetése Szent Péterrel: Kéziratos halottbúcsúztató versek és színdarabok*. Kézirat. Sárospataki Ref. Nagykönyvtár Kézirattára Kt. d. 23. 234.
- Nagy Júlia (1997): A Schola Ludus és a magyarországi református iskolai színdarabok. In: Ködöböcz József, Földy Ferenc és Csorba Csaba (szerk.): *Comenius és a sárospataki iskola*. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 75–82.
- Nagy Júlia (1998): *A színdarabiskola a XVII–XVIII. században: Az iskolai, a populáris és a hivatásos színdarab Magyarországon. Schools Staging Plays: School theatres, popular and professional stage in seventeenth and eighteenth century in Hungary*. Universitas, Budapest.
- Pintér Márta Zsuzsanna (1993): *Ferences iskolai színdarabok a XVIII. században*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Staud Géza (1984, 1986, 1988): *A magyarországi jezsuita iskolai színdarabok forrásai 1561–1773*. I. MTA könyvtára, Budapest.
- Staud Géza (1986): *A magyarországi jezsuita iskolai színdarabok forrásai 1561–1773*. II. kötet, MTA könyvtára, Budapest.
- Staud Géza (1988): *A magyarországi jezsuita iskolai színdarabok forrásai 1561–1773*. III. kötet, MTA könyvtára, Budapest.
- Szarota, E. M. (1979): *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet: Eine Periochen-Edition. Texte und Kommentare*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Szilágyi András (1989): A jezsuita színdarab képi forrásai. In: Pintér Márta Zsuzsanna és Kilián István (szerk.): *Iskoladrama és folklór*. Ethnica, Debrecen. 95–111.
- Szilágyi Sándor (1886): *Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond. 1622–1652*. Méhner, Budapest.
- Tóth Béla (1982): *Református kollégiumaink tankönyvei a 16–17. században*. KLTE Könyvtára, Debrecen.
- Varga Imre (1988): *A magyarországi protestáns iskolai színdarabok forrásai és irodalma*. MTA Könyvtára, Budapest.
- Varga Imre (1989): *Protestáns iskoladramák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga Imre (1995): *Magyarországi protestáns iskolai színdarabok a kezdetektől 1800-ig*. Argumentum, Budapest.

ABSTRACT

JÚLIA NAGY: THE ROLE OF 17TH – AND 18TH – CENTURY CALVINIST SCHOOL
DRAMA IN EDUCATION

The Hungarian practice of performing plays in Protestant schools was first described and long determined by Comenius, who in his prologue to *Schola Ludus* dealt with drama in detail. He considered school drama a methodological element in the acquisition of practical knowledge; it was a method for practising the material taught and was also a form of praise and encouragement for pupils. Dramas were not performed in Calvinist schools for a century after Comenius' work appeared, but in the second third of the 18th century this tradition was revived. This rebirth was due in large part to the formation, improvement and spread of the vernacular culture as well as to a return to the educational goals set down by Comenius in the foreword to *Schola Ludus*. Although there is little likelihood that 18th- century praceptors used or were even familiar with Comenius' work, there is no question that they wrote and taught dialogues at first and later entire dramas following the principle of the practical method. Five main groups of Calvinist dramas developed during the 18th century according to their role in education. Plays about school life and apprentice contest are reminiscent of certain chapters of *Schola Ludus*, while biblical dramas are closely related to similar Jesuit plays. These pieces clearly served educational purposes; the audience's point of view was of minor importance. Lower-form secondary pupils performed in these plays, which were mostly of the genre *certamen contest*. The 1770s saw new types of drama in secondary school poetry programmes, which were built on the curriculum using Greek and Roman mythology as a source. Drama at that time was a collaborative activity between students and teachers and became a true form of entertainment for the audience. This study attempts to trace this process.

Magyar Pedagógia, 99. Number 4. 375–387. (1999)

Levelezési cím / Address for correspondence: Nagy Júlia, H–3432 Emőd, Ady Endre u. 32.